

Analysis of the Battle of Raphia: Background, Causes, and Consequences

Parviz Hossein Talaei ¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. Email: parviztalaei@uk.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
9, December, 2023

In Revised Form:
22, January, 2024

Accepted:
14, February, 2024

Published Online:
15, March, 2024

Abstract

The Seleucid Empire and the Ptolemaic Kingdom of Egypt were dynasties that arose after the conquests of Alexander the Great. During the life of their dynasty, they were involved in six wars, known as the Syrian Wars, for control of the eastern Mediterranean. The Battle of Raphia took place at the end of the Fourth Syrian War between Antiochus III and Ptolemy IV in 217 BC. This battle was one of the critical and decisive confrontations in the Syrian Wars between the two great powers of the Hellenistic era. On the one hand, Antiochus III, king of the Seleucids, sought to regain the territories he had lost in previous centuries. On the other hand, Ptolemy IV and the Ptolemaic government of Egypt sought to assert their dominance over the eastern Mediterranean. Therefore, the results and consequences of this battle could affect the balance of power in the entire Mediterranean region. Based on the historical approach and on the description and analysis of the data of documents and sources, the current research seeks to answer the question: what were the causes of the Battle of Raphia and what were its results and consequences? The results of the research show that this battle was due to the domination of both sides over the eastern Mediterranean countries, especially the region of Coele-Syria; although Antiochus III was defeated in this battle, the passive policy of the Pharaoh of Egypt caused Antiochus III to revive his authority in Asia Minor and eastern Iran. On the other hand, the Egyptians had to contend with the growing power of Rome in the west and were eventually wiped out.

Keywords: Seleucids, Ptolemies, Antiochus III, Ptolemy IV, Raphia, Coele-Syria.

Introduction

Within a short space of time, two great Macedonian kingdoms fell into the hands of young kings. Thus, around 220 BC, Antiochus III (187-223 BC) ruled in Iran in 223 BC at the age of eighteen, and Ptolemy IV Philopator (221-204 BC Ptolemy IV Philopator) ruled in Egypt in 221 BC at the age of twenty-three. The differing ambitions of these two young kings were bound to create new power relationships in the eastern Mediterranean. The world in which their reign began was the Greco-Macedonian world, created by the conquests of Alexander the Great, but the world in which their reign ended was a new world overshadowed by Rome.

Antiochus III, the young Seleucid king, intended to restore as much of the empire's territory as possible to the period of Seleucus I, and also to pursue Seleucid claims - which had been neglected in the past - to the Ptolemaic possessions. The death of Ptolemy III in early 221 BC and the accession of Ptolemy IV Philopator created ideal conditions for the ambitious young Seleucid king Antiochus III to conquer the eastern Mediterranean. Although his campaigns were initially successful, and during the first phase of the conflict Antiochus III recaptured Seleucia Pieria and cities in Palestine, it was the diplomacy of the Egyptian courtiers that finally allowed them to prepare their military forces in terms of quantity and quality for the battle with Antiochus.

In June 217 BC, 10 kilometres from the ancient city of Raphia, the Seleucid Empire and the Ptolemaic Kingdom of Egypt, two powers of the ancient world, clashed in one of the largest and most spectacular battles of the Hellenistic period. The Ptolemies were able to defeat Antiochus in this battle. This defeat forced Antiochus to give up his Syrian ambitions. In other words, Ptolemy IV's victory resolved the dispute over Syria for another 17 years. Thus, after Antiochus' retreat, Ptolemy was able to reoccupy his lost lands.

A truce was then declared, but since the two sides could not agree, three months later, Ptolemy IV, probably to put pressure on the Seleucids in the negotiations, crossed the borders of Coele-Syria and attacked Antiochus unopposed, plundering several cities. A peace treaty was signed after this attack. In the treaty that followed, although the details are unknown to us, Coele-Syria fell back into the hands of Ptolemy IV, and Antiochus lost Seleucia Pieria, which he had inherited from his father. In other words, the peace treaty ended at the cost of all the Seleucid king's conquests in Phoenicia and Palestine, but Antiochus paid no compensation.

The Battle of Raffia had many consequences. Despite the victory and the great efforts made in the war, the Ptolemaic Kingdom of Egypt adopted a defensive policy and regained the lands that had been taken by Antiochus. Such successes initially made the reign of Ptolemy IV appear brilliant, due to their superiority in foreign policy, especially in the eastern Mediterranean.

However, the victory at Raphia marked the end of a glorious era, or in other words, the end of the "century of the Ptolemies". After the Battle of Raphia, Ptolemy entered the war against the native Egyptians. Indeed, the sudden departure of a large number of soldiers at the end of the war had a devastating social effect, but it must be said that the military campaigns also put a great deal of economic pressure on the royal court. In Egypt, Ptolemy IV won the Battle of Raphia, but internal rebellions in Egypt itself caused a severe blow to the native population and led to the separation of Upper Egypt from Ptolemaic rule.

Antiochus III, on the other hand, had just begun his activities after the Battle of Raphia. He quickly rebuilt his army after the defeat, and from 216 to 213 BC he concentrated on defeating Achaïos. In 216 BC he marched against the usurper Achaïos, and at this time he began to reclaim parts of Anatolia that had been out of Seleucid control since the time of Seleucus II; finally Antiochus III was able to capture and execute Achaïos after the siege of Sardis in 213 BC; thus Antiochus III was able to secure his western borders. With the fall of Achaïos, Ptolemaic foreign policy also failed.

Philopator's inaction allowed Antiochus to make considerable gains in the eastern satrapies from 212 to 205. So much so that even the Maurian prince Sophagasenos, the Parthian king Arsakes II (217-197 BC) and the kingdom of Bactria recognised the superiority of the Seleucids in this region. Antiochus now chose the title of Great Achaemenid King and was named "Antiochus the Great" in memory of Alexander. The results of the attack on the East were immense. Although the Parthians and Eutidemus retained their independence, they also accepted the rule and leadership of the Seleucids, and for a time Antiochus was safe from the fear of their attack on western Iran.

For Antiochus, this was a matter of vital importance, for in order to carry out his intentions and aims in the Eastern Mediterranean, the main centre of Seleucid interests, his hand must be completely free. Moreover, the attack in the east raised Antiochus' status, which seemed necessary after his lack of success in the Fourth Syrian War (217-218 BC). Antiochus was able to restore his power and influence in the West and the Far East (205-209 BC).

Having restored his power in the above-mentioned states, at the end of his life he again began to fight against the Ptolemies. As it should be said, the turbulent period in Alexandria and the constant rebellion of the local forces created ideal conditions for Antiochus III to attack Coel-Syria once again and to fight the Fifth Syrian War (202-195 BC) between them. At the end of this war, Egypt lost most of its foreign possessions, except for Cyprus and Cyrenaica, and was unable to recover them. In fact, during these battles, Antiochus annexed to his territory the lands he had failed to conquer in the Battle of Raphia. On the other hand, after Ptolemy IV, the Egyptians allied themselves with a new power, Rome, which was able to put an end to both the Ptolemaic and Seleucid dynasties.

تحلیلی بر نبرد رافیا؛ زمینه‌ها، علل و پیامدها

پرویز حسین طلائی^۱ ✉

parviztae@uk.ac.ir

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی - پژوهشی	امپراتوری سلوکیان و پادشاهی بطلمیوسی مصر، سلسله‌هایی هستند که پس از کشورگشایی‌های اسکندر مقدونی پا به عرصه حضور گذاشته‌اند. آن‌ها در طول عمر سلسله خود به خاطر تسلط بر شرق مدیترانه، درگیر جنگ‌های شش‌گانه‌ای موسوم به جنگ‌های سوری شدند. نبرد رافیا در اواخر جنگ چهارم سوریه، میان آنتیوخوس سوم و بطلمیوس چهارم در سال ۲۱۷ پیش از میلاد رخ داده است. این نبرد، یکی از رویارویی‌های حساس و تعیین‌کننده در جنگ‌های سوریه میان دو قدرت بزرگ دوران هلنیستی بود. از سوی آنتیوخوس سوم، پادشاه سلوکی، در پی بازپس‌گیری مناطقی بود که در قرن‌های گذشته از دست داده بود. از دیگر سو، بطلمیوس چهارم و حکومت بطلمیوسی مصر تلاش می‌کردند تا بر تسلط خود بر سرزمین‌های شرق مدیترانه مٌهر تأیید بزنند؛ بنابراین، نتایج و پیامدهای این نبرد می‌توانست تعادل قدرت در کل منطقه مدیترانه را تحت تأثیر قرار دهد. پژوهش حاضر بر اساس رویکرد تاریخی و بر اساس توصیف و تحلیل داده‌های اسناد و منابع به دنبال پاسخگویی به این پرسش است: علل به وجود آمدن نبرد رافیا و نتایج و پیامدهای آن چه بوده است؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این نبرد به خاطر تسلط طرفین بر سر سرزمین‌های شرق مدیترانه به‌ویژه منطقه کوئل-سوریه بوده است؛ هرچند آنتیوخوس سوم در این نبرد با شکست مواجه شد؛ اما سیاست‌های انفعالی فرعون مصر باعث شد که از سوی آنتیوخوس سوم اقتدارش را در آسیای صغیر و شرق ایران احیا کند و از دیگر سو مصری‌ها در غرب با رشد فزاینده روم مواجه شدند که پس از مدتی توسط آنها منقرض شدند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۸	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۰۴	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۳	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۲۵	

واژه‌های کلیدی: سلوکیان، بطلمیوسیان، آنتیوخوس سوم، بطلمیوس چهارم، رافیا، کوئل - سوریه.

استناد: حسین طلائی، پرویز؛ (۱۴۰۲)، تحلیلی بر نبرد رافیا؛ زمینه‌ها، علل و پیامدها: پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۵، شماره ۴، زمستان، شماره پیاپی ۲۶- (۱-۲۶).

DOI: 10.22059/jhss.2024.369376.473673

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

۱. مقدمه

متأسفانه درباره تاریخ سلوکیان، تحقیقات دست‌دوم مستقل محدودی در ایران تدوین یا ترجمه‌شده و پژوهشگران به نحو کافی به این سلسله که حدود ۲۵۰ سال بر سرزمین ایران و بین‌النهرین حکمرانی کرده، نپرداخته‌اند. به صورتی که در کنار پرداختن به سلسله اشکانیان، چند صفحه‌ای را نیز به سلوکیان اختصاص داده‌اند؛ این در حالی است که پژوهشگران غربی، تحقیقات زیادی درباره این سلسله به انجام رسانده‌اند. از جمله این منابع باید به کتاب «تاریخ ایران در دوره سلوکیان و اشکانیان» نوشته پرویز رجبی اشاره کرد که توسط انتشارات پیام نور در سال ۱۳۸۳ به چاپ رسیده است. بخش اعظم این کتاب درباره اشکانیان است؛ اما در جایی که به آنتیوخوس سوم می‌پردازد به درگیری وی با بطلمیوسی‌ان اشاره‌ای نمی‌کند و تنها در حد یک سطر آورده است که وی در اوایل سلطنتش به فکر لشکرکشی به غرب افتاد. سپس به سرعت از مسئله عبور می‌کند و بیشتر به مسائل داخلی امپراتوری در زمان آنتیوخوس می‌پردازد. کتابی دیگری به نام «از سمرقند تا سارد (نگرشی تازه به امپراتوری سلوکی)» اثر سوزان شروین-وایت و آملی کورت در سال ۱۹۳۳ میلادی توسط انتشارات دانشگاه کالیفرنیا به چاپ رسیده است؛ این کتاب از معدود کتاب‌های مستقل درباره سلوکیان است که نسبت به کتاب‌های دیگر به خوبی و با جزئیات تمام (حدود ۴۰۰ صفحه) رویدادهای این سلسله را مورد واکاوی قرار داده است؛ اما متأسفانه در این اثر هم بیشتر درگیری‌های داخلی سلوکیان در زمان آنتیوخوس را مورد بررسی قرار داده و یک پاراگراف را به شکست آنتیوخوس در رافیا اختصاص داده است: «آنتیوخوس سوم با دوراندیشی برای مدتی تهاجماتش را به فلسطین و جنوب سوریه در سال‌های ۲۲۱، ۲۱۹ و ۲۱۷ پیش از میلاد متوقف نمود و به دنبال شکستی که از بطلمیوس چهارم در نبرد رافیا (۲۱۷ پ.م) متحمل شد و پس از سروکله زدن با آخائوس در سال ۲۱۲-۲۰۴ پیش از میلاد، برای قدرتمند کردن و گسترش دادن امپراتوری سلوکیان به شرق بازگشت» (Sherwin-White; Kuhrt, 1933: 189-190). این کتاب در سال ۱۴۰۰ توسط حمیدرضا پیغمبری و مریم شفیعیان ترجمه و انتشارات توس آن را به چاپ رسانده است (شروین وایت؛ کورت، ۱۴۰۰).

مقاله «تاریخ سیاسی دوره سلوکیان» به قلم بیکرمان است که در مجموعه «تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان (جلد سوم- قسمت اول)» منتشر شده است. در این مقاله هیچ اشاره‌ای به نبرد رافیا و شکست آنتیوخوس سوم از بطلمیوسی‌ها نشده است (بیکرمان، ۱۳۸۳:

۱۰۱-۱۲۱). مقاله دیگری به نام «تاریخ سیاسی سلوکیان» به قلم توماسو نیولی است که توسط اسفندیار طاهری ترجمه و در مجموعه «تاریخ جامع ایران» توسط مرکز دائرةالمعارف در سال ۱۳۹۳ به چاپ رسیده است (نیولی، ۱۳۹۳: ۱۱۳-۱۶۱). نیولی در این مقاله بدون پرداختن به علت جنگ‌های آنتیوخوس سوم و بطلمیوس چهارم، به صورت مختصر در دو پاراگراف به حملات آنتیوخوس به سوریه و نبرد رافیا پرداخته (نیولی، ۱۳۹۳: ۱۳۰) است. پژوهش‌های دیگری به نام «Elephants at Raphia: Reinterpreting Polybius» اثر مایکل چارلز در سال ۲۰۰۷ میلادی و «Again on the Elephants of Raphia: Re-Examining Polybius Factual Accuracy and Historical Method in the Light of a DNA Survey» اثر ایشایدنر در سال ۲۰۱۶ میلادی منتشر شده است که در آن‌ها به نژاد فیل‌ها و تأثیر آن‌ها در نبرد رافیا پرداخته شده است. علاوه بر موارد بالا دو مقاله نیز با عناوین «A military reform before the battle of Raphia?» و «Climax of the Syrian Wars: The battle of Raphia, 217 BC» در سال‌های ۲۰۱۲ و ۲۰۱۰ میلادی به چاپ رسیده است که در آن‌ها بیشتر تاکتیک و امور نظامی‌گری سلوکیان و بطلمیوسیان مصر مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته و در این پژوهش نیز از آن‌ها استفاده شده است. علاوه بر تحقیقات دست‌دوم، بایستی گفت که منبع اصلی نبرد رافیا و رویارویی بین بطلمیوس چهارم و آنتیوخوس سوم کتاب پولیبیوس است؛ گزارش پولیبیوس از نبرد رافیا یکی از مفصل‌ترین گزارش‌ها نه تنها از خود نبرد است، بلکه در مورد نقاط قوت عددی دو ارتش، مرحله استقرار نبرد و تلفات هر دو طرف اطلاعات دست اولی را در اختیار ما گذاشته که مقاله حاضر از آن بهره گرفته شده است. این نبرد یکی از عوامل مؤثر در انحطاط دو امپراتوری سلوکی و بطلمیوسی و ظهور روم به‌عنوان قدرت مطلق در منطقه مدیترانه بوده است، بنابراین چنین امری ضرورت انجام این پژوهش را آشکار می‌سازد. امید است که کار حاضر بتواند گوشه‌ای از زوایای تاریک رویدادهای اواخر قرن سوم پیش از میلاد را روشن کرده و راه را برای پژوهش‌های بعدی در این زمینه هموار سازد.

۲. نگاهی به وضعیت سلوکیان و بطلمیوسیان پیش از نبرد رافیا

در فاصله کوتاهی از یکدیگر، دو پادشاهی بزرگ مقدونی به دست پادشاهان جوان درآمد. بدین صورت که در حدود سال ۲۲۰ پیش از میلاد آنتیوخوس سوم (حک ۲۲۳-۱۸۷ پ.م Antiochus III)، در سال ۲۲۳ پیش از میلاد در سن هجده‌سالگی در ایران و بطلمیوس چهارم فیلوپاتور (حک ۲۲۱-۲۰۴ پ.م Ptolemy IV Philopator) در سال ۲۲۱ پیش از میلاد در حدود بیست‌وسه سالگی

در مصر به سلطنت رسید. با توجه به جاه‌طلبی‌های مختلف این دو پادشاه جوان، مناسبات جدیدی از قدرت در شرق مدیترانه قابل پیش‌بینی بود. جهانی که سلطنت آنها در آن آغاز شد، جهان یونانی-مقدونی بود، زیرا با فتوحات اسکندر مقدونی به وجود آمده بود، اما دنیایی که در آن سلطنتشان به پایان رسید، دنیای جدیدی بود که سایه روم بر آن افکنده شده بود (Bevan, 2014: 297).

حال با توجه به این توضیحات، ابتدا به شرحی از وضعیت این دو پادشاهی در آستانه نبرد رافیا (Raphia) پرداخته می‌شود و در ادامه خود نبرد و پیامدهای آن مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

۲-۱. وضعیت سلوکیان در آستانه نبرد رافیا

در مورد پادشاهی سلوکیان باید گفت که از زمان سلطنت سلوکوس دوم (حک ۲۴۶-۲۲۵ Seleucus II)، این پادشاهی با جنگ در دو جبهه، در مشرق علیه اشکانیان و دولت یونانی باختر و در آناتولی علیه گالاتیان (Galatians)، تضعیف شده بود؛ در زمان سلوکوس سوم سوتر (حک ۲۲۵-۲۲۲ Seleucus III) نیز، سلوکیان همچنان درگیر این لشکرکشی‌ها بودند (Halhl, 2001: 128).

در ایران پس از مرگ سلوکوس سوم سپاهانش، آخائوس نامی (Achaïos) را که از سرداران سپاه و نواده برادر سلوکوس یکم (حک ۳۰۵-۲۸۱ پ.م Seleucus I) بود به فرماندهی خود برگزیدند.^(۱) آخائوس از شاخه نظامی دودمان سلوکی بود، او از پذیرفتن پادشاهی خودداری کرد و اجازه داد تا عموزاده دوم خود، آنتیوخوس سوم که بعدها آنتیوخوس بزرگ (سوم) نامیده شد، بر تخت نشیند (نیولی، ۱۳۹۳: ۱۲۹).

با به سلطنت رسیدن آنتیوخوس سوم در سال ۲۲۳ پیش از میلاد، یکی از برادران کوچک‌تر سلوکوس سوم، عصر جدیدی برای پادشاهی سلوکی آغاز گردید. پادشاه جوان سلوکی قصد داشت قلمرو امپراتوری را تا آنجا که ممکن است به اندازه دوره‌ای که تحت سلطه سلوکوس اول بود، بازگرداند و همچنین قصد داشت ادعاهای سلوکیان را - که در گذشته نادیده گرفته شده بود - نسبت به متصرفات بطلمیوسی دنبال کند (Halhl, 2001: 128). آنتیوخوس سوم پیش از اینکه به تاج و تخت سلطنت دست پیدا کند، فرمانروای شهربان نشین‌های علیا بود و پس از نشستن بر تخت، اداره آن‌جا را به دست مولون (Molon) شهربان ماد سپرد و برادرش اسکندر را نیز به کمک وی فرستاد. آخائوس نیز به حکومت آسیای صغیر گماشته شد؛ اما امور مالی و اداری آنجا را به شخصی یونانی به نام هرمیاس (Hermeias) اهل کاریه (Carian) که پیش از آن وزیر سلوکوس سوم و شاید نیز سلوکوس دوم بود، سپرده بود (نیولی، ۱۳۹۳: ۱۲۹؛ Grainger, 2015: 11).

پادشاهی سلوکی از همان ابتدا متحمل ضربات جدی شد: در آسیای صغیر، آخائوس (یکی از بستگان شاه شاید پسر عموی) عملاً فرمانروا بود و مولون، نیز علیه آنتیوخوس قیام کرد. به این صورت که پس از مدتی مولون و برادرش که در زئوگما (Zeugma) در منطقه فرات بودند، به تحریک هرمیاس، شورش به راه انداختند که از سوی آنتیوخوس سوم ناچیز شمرده شد (نیولی، ۱۳۹۳: ۱۳۰). در این باره پلویوس آورده است: آنتیوخوس در شورای جنگی متقاعد گردید که شخصاً به تصرف مجدد کوئل - سوریه (Coele-Syria) که در تصرف بطلمیوسی‌ها بود، اقدام کند و ژنرال‌های خود را علیه مولون بفرستد (Polybius, V. 42). به این ترتیب آنتیوخوس سوم در تابستان ۲۲۱ پیش از میلاد به دره بقاع (Beqa) لشکرکشی و به نیروهای بطلمیوسی در دژهای جرحا (Gerrha) و بروکوی (Brochoi) حمله کرد (Halhl, 2001: 128).

آنتیوخوس برای سرکوب شورش مولون، ابتدا سردارانی به نام‌های زنون (Zeno) و تئودوتوس (Theodotus) را فرستاد که به موفقیتی دست پیدا نکردند؛ تا جایی که در ادامه سردار دیگری به نام زنویتاس (Xenoetas) را جایگزین دو سردار پیشین کرد. زنویتاس نیز در دجله از مولون شکست خورد و مولون بر قلمرویی که از غرب به دوراروپوس می‌رسید، حکمرانی یافت (نیولی، ۱۳۹۳: ۱۳۰؛ Hoover, 2007: 36).

۲,۲ وضعیت بطلمیوسیان در آستانه نبرد رافیا

در قلمرو مصر بطلمیوس سوم توانسته بود به مدت بیست سال دوره‌ای صلح‌آمیز را بر این سرزمین حکمفرما کند؛ در این دوره طبقه روحانیت توانسته بود خودشان را سازمان‌دهی کرده و در همه ارکان نفوذ پیدا کنند؛ تا جایی که حتی بخش بزرگی از ارتش بطلمیوسی را به خود اختصاص داده بودند. با این تفاوت که این سربازان دیگر باتجربه نبودند و احتمالاً کمتر از هم‌تایان سلوکی خود آموزش دیده بودند (Fischer-Bovet, 2014: 86).

در آغاز سال ۲۲۱ پیش از میلاد، پسر بزرگ بطلمیوس سوم (حک ۲۴۶-۲۲۲ پ.م Ptolemy III) و برنیکه دوم (Berenike II) در حدود ۲۰ سالگی بر تخت سلطنت دست پیدا کرد. او احتمالاً مطابق با آداب تشریفاتی مصری، تاج فرعون را بر سر گذاشت. از همان ابتدا، اگر نه در زمانی که پدرش هنوز زنده بود، لقب فیلوپاتور (دوستدار پدر) را داشت که به زودی به‌عنوان لقب او نیز درآمد. وی پیش از به سلطنت رسیدن، با خواهرش آرسینوی سوم (Arsinoe III) ازدواج کرد (Halhl, 2001: 127).

مرگ بطلمیوس سوم در اوایل سال ۲۲۱ قبل از میلاد و به سلطنت رسیدن بطلمیوس چهارم فیلوپاتور، شرایط ایده‌آلی را برای پادشاه جوان سلوکی آنتیوخوس سوم که پادشاهی جاه طلب و کشورگشا بود، برای فتح مدیترانه شرقی ایجاد کرد. البته شخصیت بطلمیوس چهارم هم در به وجود آوردن چنین وضعیتی نیز بی‌تأثیر نبود؛ چنان‌که مورخان کلاسیک از بطلمیوس چهارم

به‌عنوان حاکمی ظالم و فرومایه یاد می‌کنند که برادرش را به قتل رساند تا پادشاه شود (Editors, 2017: 92). پولیبیوس در این رابطه آورده است «زمانی که بطلمیوس ملقب به فیلوپاتر، پس از مرگ پدرش به تاج‌وتخت مصر رسید؛ دستور داد که برادرش ماگاس (Magas) و طرفدارانش را به قتل برسانند. وی تصور می‌کرد که با از بین بردن رقبا، خود را از خطرات داخلی رها کرده است (Polybius, V. 34. 1-5).

بطلمیوس چهارم در آغاز سلطنت خود، تحت سلطه قدرتمندترین مرد دربار، سوزیبیوس (Sosibios) اهل اسکندریه بود. او یکی از باهوش‌ترین و فاسدترین شخصیت‌های عصر هلنیستی بود که برای چندین دهه ثابت کرد که پای ثابت تمام دسیسه‌های دربار است. سوزیبیوس از اوایل جوانی خود روابط نزدیکی با یونان داشت و در چندین مسابقه از جمله مسابقه بازی‌های پانهلنیک (Panathenaic games) به پیروزی رسیده بود (Halhl, 2001: 127).

در سال ۲۳۴/۵ پیش از میلاد، سوزیبیوس در زمان بطلمیوس سوم اورژتس (Euergetes)، منصب برجسته کشیش اسکندر را بر عهده داشت. پس از به قدرت رسیدن فیلوپاتور، سوزیبیوس مهم‌ترین اعضای خانواده سلطنتی را به قتل رساند (Polybius, V.34.1; 36.1; XV.25.1-2). چنان‌که وی لیسیماکوس (Lysimachos) برادر اورژتس، ماگاس برادر کوچک‌تر فیلوپاتور و سرانجام مادر پادشاه، برنیکه دوم که ظاهراً ماگاس را در موقعیت بسیار تأثیرگذاری در ارتش قرار داده بود (Plutarch, Cleomenes. 33.3) را به قتل رسانده بود. به این ترتیب، سوزیبیوس هرگونه مخالفت احتمالی در دربار را که ممکن بود بر شاه تأثیر گذاشته و قدرت او را کاهش دهد، از بین برد (Halhl, 2001: 128).

در یک جمع‌بندی در رابطه با این دو پادشاهی می‌توان گفت که آنتیوخوس سوم قلمرو پدری خود را در حالت تباهی و فروپاشی به ارث برد؛ اما بطلمیوس چهارم قلمرو بطلمیوسی را در حالی از پدرش دریافت کرد که به‌شدت به هم گره‌خورده و قدرتمند بود و کوئل-سوریه، سیرنه (Cyrene) و قبرس (Cyprus) به آن ضمیمه شده بودند. از لحاظ نظامی نیز نیروی دریایی آن هنوز بر بسیاری از جزایر دریای اژه، گالیپولی (Gallipoli) و بخش‌هایی از تراکیه در اطراف اژه (Aegean) و مارونئی (Maronea) سلطه داشت و حتی در میان بسیاری از ایالات یونانی از اعتبار بالایی برخوردار بود (Bevan, 2014: 298).

۳. زمینه‌های آغاز نبرد رافیا

آنتیوخوس از همان اوایل سلطنتش به فکر تصاحب سرزمین‌های شرق مدیترانه افتاد؛ تا جایی که سرکوب شورش‌های غرب کشور را به سردارانش سپرد و شخصاً عازم منطقه شرق مدیترانه برای تصرف کوئل-سوریه شد. آنتیوخوس در لشکرکشی به کوئل-سوریه نتوانست کاری از پیش ببرد؛ چون تتودوتوس اتولی (Theodotos Aetolian)، فرمانده بطلمیوسی‌ها پیش از سلوکی‌ها به

کوئل - سوریه آمده بود و با ایجاد سنگر و بارو مسیر را بر سلوکیان مسدود کرده بود (Halhl, 2001: 128).

آنتیوخوس پس از دادن تلفات شدید در محاصره منطقه کوئل - سوریه، مجبور شد از تلاش برای تصرف این منطقه دست بکشد، به‌ویژه هنگامی که متوجه شد در این بین مولون، ژنرال‌هایش را شکست داده است (Polybius, V.45.7- 46.5)؛ بنابراین وقفه‌ای در جنگ با بطلمیوسی‌ها به وجود آمد؛ مصری‌ها از این مهلت استفاده کرده تا خود را برای رویارویی با آنتیوخوس سوم آماده کنند؛ این وقفه نزدیک به دو سال به طول انجامید و در این مدت آنتیوخوس مشغول برقراری مجدد اقتدار داخلی خود به‌ویژه در منطقه ماد بود (Bevan, 2014: 303).

مولون پس از پیروزی بر ژنرال‌های آنتیوخوس، خود را پادشاه نامید و حتی دستور داد سکه‌هایی را به نام او ضرب کنند. در این مرحله، او منطقه‌ای از شرق ایران تا بابل را تحت تصرف خود درآورده بود؛ بنابراین، چنین وضعیت ناپایداری در شرق باعث شد که آنتیوخوس به ایران بازگردد و دولت بطلمیوسی از جنگ دوباره نجات پیدا کند (Halhl, 2001: 129). سرانجام آنتیوخوس سوم در آغاز سال ۲۲۰ پیش از میلاد تصمیم گرفت خود مستقیماً به نبرد مولون برود. او توانست به آسانی مولون را شکست دهد زیرا بسیاری از سربازان فراری سپاه مولون به لشکر وی پیوستند. مولون در پی این شکست خودکشی کرد (نیولی، ۱۳۹۳: ۱۳۰).

در همین سال (۲۲۰ پ.م)، آنتیوخوس دوباره با شورش جدی ساتراپی آسیای صغیر روبرو شد، بدین‌صورت که آخائوس که هم پسر عموی او و هم برادر همسر پادشاه بود و از طرف خاندان سلوکی بر آسیای صغیر حکومت می‌کرد، از وفاداری خود دست کشید و خود را یک حاکم مستقل اعلام کرد (Bevan, 2014: 303). در این شرایط، بدیهی است که همکاری با پادشاهی بطلمیوسی گام بعدی آخائوس باشد و بدون شک به زودی پس از آن باید آغاز شود (Halhl, 2001: 129)؛ بنابراین انتظار می‌رفت که مصر پس از شورش آخائوس از او به‌عنوان دشمن دشمنش حمایت کند. آخائوس حتی قبل از شورش خود نیز به مکاتبات مخفیانه با اسکندریه متهم شده بود. دلیلی که منجر به مکاتبات بین آخائوس و دربار اسکندریه شده بود؛ اسارت پدر آخائوس به دست مصری‌ها بود. به این صورت که در جریان درگیری‌های بطلمیوس اورژتس با سلوکیان، شخص بسیار بلندپایه‌ای به نام آندروماخوس (Andromachus)، پدر آخائوس به اسارت مصری‌ها درآمده بود. از طرف دیگر لائودیس (Laodice) خواهر آندروماخوس، ملکه سلوکوس دوم و مادر آنتیوخوس سوم بود. هنگامی که بطلمیوس اورژتس درگذشت، آندروماخوس هنوز در مصر زندانی بود.

از آنجایی که آخائوس مدت‌ها برای آزادی پدرش، اشتیاق زیادی از خود نشان داده بود، سوزیبیوس طبیعتاً بزرگ‌زاده مقدونی را قطعه‌ای بسیار ارزشمند برای زد و بندهای سیاسی

می‌دانست؛ بنابراین او احتمالاً قبل از شورش آخائوس، سعی کرده بود با او معامله کند (Polybios 42.7-8). به همین خاطر آخائوس پیش از شورش علنی نیز از طرف سلوکی‌ها مورد اتهام قرار گرفته بود. این در حالی است که رودسی‌ها (Rhodians) به‌عنوان واسطه از طرف آخائوس با دربار اسکندریه ارتباط برقرار کرده و پدر وی را آزاد و تا آسیای صغیر همراهی کردند. به هر حال، آخائوس بدون توافق با مصری‌ها علیه آنتیوخوس سوم سر به شورش برداشت. در این زمان دربار اسکندریه هیچ تمایلی به عقد اتحاد با آخائوس نداشت و ترجیح دادند منتظر بمانند و موضوع درگیری دو پسرعمو در قلمرو سلوکی را ببینند (Bevan, 2014: 303-304).

۴. جنگ چهارم سوریه؛ نبرد رافیا

آنتیوخوس طی یک برنامه استراتژیک در پی این بود که هم علیه آخائوس و هم علیه بطلمیوسی‌ها در «سوریه و فنیقیه»، اقدام کند؛ آنتیوخوس فکر کرد که بهتر است ابتدا قلعه دریایی سلوکیه پیه‌ریا (Pieria) را که بطلمیوس اورژتس ۲۷ سال قبل آن را اشغال کرده بود به دست آورد؛ بنابراین در بهار ۲۱۹ پیش از میلاد، حمله‌ای را که در ۲۲۱ پیش از میلاد ترک کرده بود را تجدید کرد (Bevan, 2014: 304). بدین صورت که در این مرحله که به جنگ چهارم سوریه نیز نامیده می‌شود، آنتیوخوس به منطقه پیه‌ریا لشکر کشید. این شهر در بهار سال ۲۱۹ پیش از میلاد به دست سلوکیان افتاد (Polybius, V.59.1- 61.2). بدین ترتیب با این اقدام، جنگ چهارم سوریه (۲۱۹-۲۱۷) آغاز شد (Hoover, 2007: 36; Fischer-Bovet; von Reden, 2021: 273) که نشان‌دهنده مبارزه برای برتری در شرق مدیترانه بود، جایی که بطلمیوسی‌ها با استفاده از ناوگان قوی خود در آنجا تسلط داشتند.

آنتیوخوس پس از تصرف شهر سلوکیه، به فکر این بود که با لشکرکشی علیه آخائوس به شورش وی خاتمه دهد (Polybius, V.61.6). اما به دلیل شرایط غیرمنتظره، مجبور شد برنامه‌های خود را تغییر دهد. به این صورت که تئودوتوس فرمانده بطلمیوسی، به دلیل دسیسه‌های درباری در اسکندریه، مورد نارضایتی قرار گرفته بود. او در اقدامی پیشگیرانه، تصمیم به مقابله علیه دولت بطلمیوسی گرفت؛ بنابراین به پادشاه سلوکی پیشنهاد داد که ایالت کوئل-سوریه را به وی تحویل می‌دهد (Polybius, V.40.1-3). به‌محض اینکه آنتیوخوس از این وضعیت آگاه شد، به جنوب سفر کرد و شهرهای صور (Tyre) و پتولمیس یا آکه (Ptolemais/Ake)^(۲) را بدون درگیری تصرف کرد (برای اطلاعات بیشتر ر. ک: Park, 2010: 26).

چهل کشتی نیروی دریایی که در آنجا مستقر بودند به تصرف سلوکی‌ها درآمد؛ همین امر باعث افزایش قدرت ناوگان سلوکی شد (Polybius, V.61.3-63.3). اقدام بعدی در چنین موقعیتی، لشکرکشی علیه پلوزیوم (Pelusion) بود، اما هنگامی که آنتیوخوس متوجه اقدامات دفاعی گسترده‌ای شد که توسط دربار اسکندریه انجام شده بود، به سرعت این برنامه را کنار

گذاشت. در حقیقت وی درصدد بود که سلطه خود را بر فلسطین گسترش دهد؛ اما در اینجا، با حمایتی که انتظار داشت، روبرو نشد. چنان‌که آنتیوخوس مجبور شد یک سری شهرها را در مدت زمان طولانی محاصره کند (Polybius, V.62.4-6) و نتوانست شهرهای ساحلی دورا (Dora) (Polybius, V.66.1) و صیدا (Sidon) را تصرف کند (Halhl, 2001: 129). چون در این زمان نیکلائوس (Nicolaus) از طرف دربار مصر به‌عنوان جانشین تئودوتوس، فرماندهی نیروهای بطلمیوسی در کوئل-سوریه را به عهده گرفته بود و توانسته بود در این مناطق در برابر نیروهای آنتیوخوس مقاومت کند. به هر حال پیشروی آنتیوخوس در سوریه دربار مصر را غافلگیر کرد. سران دربار دیدند که اگر اقدامی فوری انجام ندهند، ممکن است پادشاه سلوکی آن‌قدر نزدیک شود که دیگر کاری از دستشان برنیاید (Bevan, 2014: 305).

سوزیبیوس و آگاثوکلس (Agathokles) دو تن از مقامات بلندپایه و عالی‌مقام دربار بطلمیوس چهارم فیلوپاتور در ناحیه پلوزیوم واقع در دلتای مصر آماده مقابله با آنتیوخوس شدند. آن دو برای آنکه فرصت داشته باشند سربازان بیشتری را به سپاه خود فراخوانند، به آنتیوخوس پیشنهاد مذاکره دادند. همه دولت‌شهرهای یونانی که از پیشرفت آنتیوخوس نگران شده بودند با دخالت در مذاکرات، آنتیوخوس را متقاعد ساختند تا آتش‌بسی چهارماهه را در زمستان ۲۱۹-۲۱۸ پیش از میلاد منعقد کند (نیولی، ۱۳۹۳: ۱۳۱؛ ۲۷۱؛ Dreyer; Gerardin, 2021: 271). برای اطلاعات بیشتر ر. ک: (Park, 2010: 26). چنان‌که پولیبیوس آورده است: برای این منظور، آنها از بسیاری از ایالت‌های یونانی، رودس، بیزانس، کیزیکوس (Kyzikos) و اتحادیه اتولی (Aetolian) خواسته بودند تا به‌عنوان میانجی در مذاکرات عمل کنند (Polybius, V.63.5-6; 67.11)؛ بنابراین آنتیوخوس با یک آتش‌بس چهارماهه موافقت کرد و برای زمستان به سلوکیه پیه‌ریا بازگشت. در طول زمستان، مذاکرات بین دو طرفین ادامه یافت.

با اعلام آتش‌بس، ارتش بطلمیوسی که به دلیل بیکار بودن برای حدود یک نسل رو به وخامت گذاشته بود، در سال ۲۱۹ قبل از میلاد دوباره جمع و تحت آموزش‌های فشرده قرار گرفت. بدین‌صورت که مصری‌ها در اسکندریه مشغول آماده‌سازی سپاه شدند تا جایی که در همین زمستان به کمک افسران یونانی که تجربه جنگ با پادشاهان مقدونی را داشتند، اردوگاه‌هایی ساختند و در آنجا تعلیمات لازم به سربازان که بسیاری از آنها را مزدوران کرت (Crete)، یونان، تراکیا (Thrace) و گالاتیا (Galatia) تشکیل داده بودند، داده شد. چنان‌که پولیبیوس آورده است: کوندوتیری (Condottieri) که در ارتش آنتیگونی خدمت کرده بود، مستقیماً از یونان آمد و تعلیم سربازان را در دست گرفت (Polybius, V. 64-65.3). همین‌طور در این اردوگاه‌ها مواد جنگی برای جنگ با سلوکیان ساخته شد (Bar-Kochva, 2008: 128;) (Bevan, 2014: 306).

در زمان آماده‌سازی سپاه، فرستادگان و سفرای خارجی در ممفیس مورد استقبال قرار می‌گرفتند، زیرا دولت می‌خواست آمادگی خود را برای جنگ در اسکندریه مخفی نگه دارد و از این طریق آنتیوخوس را از اهداف واقعی خود ناآگاه نگه دارد؛ بنابراین دربار در زمستان ۲۱۹ پیش از میلاد به ممفیس انتقال داده شد و در این ایالت، مصری‌ها از سفرا پذیرایی می‌کردند.

پولیبیوس در رابطه با آماده‌سازی موفق نیروهای مصری آورده است که کل ارتش بطلمیوسی مجدداً مورد سازمان‌دهی قرار گرفته و ساختار قدیمی ارتش متلاشی گردید (Polybius, V. 63-64.2). اصلاحات نظامی مهمی که در این زمینه به اجرا درآمد، این بود که واحدها بر اساس سن و ملیت نیروها، سازمان‌دهی شدند و برای هر بخش سلاح‌های یکسانی داده شد. سربازان تعلیم داده شده و از نظر روانی برای نبرد پیش‌رو آماده شده بودند (Park, 2010: 26).

چنین وضعیت اضطراری منجر به یک نوآوری مهم نیز شد؛ به این صورت که دربار مصر تصمیم گرفت در کنار فالانتری که متشکل از سربازان یونانی و مقدونی بود، یک فالانتر نیز از بومیان تشکیل دهد (Bevan, 2014: 306). درحالی‌که در گذشته، نیروهای مصری فقط گهگاه در ارتش امپراتوری بطلمیوسی خدمت می‌کردند اما اکنون یک نیروی منظم از نیروهای مصری به سبک مقدونی جمع‌آوری و مسلح شده بود. این فالانتر که حدود ۲۰۰۰۰ نفر می‌شد، شخصاً توسط سوزیبیوس فرماندهی می‌شد (Polybius, V.65.9; 82.6; 85.9). علاوه بر آن صدها نفر از مصریان بومی نیز در سواره‌نظام ثبت نام کردند و توسط پولیکراتس آرگوسی (Polycrates of Argos) آموزش دیدند. علاوه بر بومیان مصر، هزاران نفر از اهالی لیبی، بومیان سرخپوست سیرنائیکا (Cyrenaica)، نیز در ارتش جدید ثبت نام کردند.

در میان کسانی که از سربازان مستعمره در مصر، فیوم (Fayûm) و جاهای دیگر فراخوانده شدند، ۴۰۰۰ اهل گل (Gauls) و تراکیا بودند و ۲۰۰۰ نفر دیگر با کشتی از تراکیا زیر نظر کاپیتان تراکیایی به نام دیونیسیوس (Dionysius) وارد شدند؛ اما بخش عمده ارتش، یونانی و مقدونی باقی ماندند (Bevan, 2014: 307). برای اطلاعات بیشتر درباره آماده‌سازی نیروهای مصری ر.ک (Fischer-Bovet; Clarysse. 2012: 26-35).

مذاکرات اصلی در زمستان ۲۱۹/۸ پیش از میلاد در سلوکیه (پیه‌ریا) انجام شد که در آن بحث‌های تاریخی در مورد اینکه چه کسی حق مالکیت کوئل-سوریه را داشت ردوبدل شد. به این صورت که پولیبیوس آورده است که سلوکیان در مذاکره با بطلمیوسی‌ها بر این واقعیت تأکید کرده بودند که پس از پیروزی سلوکوس اول در ایپسوس (Ipsos) در سال ۳۰۱ پیش از میلاد، تمام سوریه به تصرف سلوکیان درآمده بود؛ بنابراین، ادعای تملک کوئل-سوریه در این زمان توسط سلوکیان غیرقانونی نیست، زیرا آن‌ها فقط آنچه را که متعلق به خودشان بوده را باز پس می‌گیرند (Polybius, V.67.4-8). طرف بطلمیوسی نیز وقایع تاریخی را از دیدگاه خودشان ارائه

کرده و همچنین سعی داشتند که پادشاه مخالف آنتیوخوس یعنی، آخائوس را در مذاکرات برای معاهده صلح وارد سازند. این در حالی بود که آنتیوخوس مطلقاً از مذاکره در این مورد خودداری کرد (Polybius, V.67.9-13).

در بهار سال ۲۱۸ پیش از میلاد، مذاکرات بین ممفیس و سلوکیه به هیچ توافقی منجر نشد، همان‌طور که سوزیبیوس نیز هرگز قصد چنین کاری را نداشت؛ در نتیجه آنتیوخوس رو به سوی فتح کوئل-سوریه آورد (Bevan, 2014: 307). به نظر می‌رسد که آنتیوخوس به‌طور کامل از مقیاس تدارکات نظامی بطلمیوس آگاه نبود.

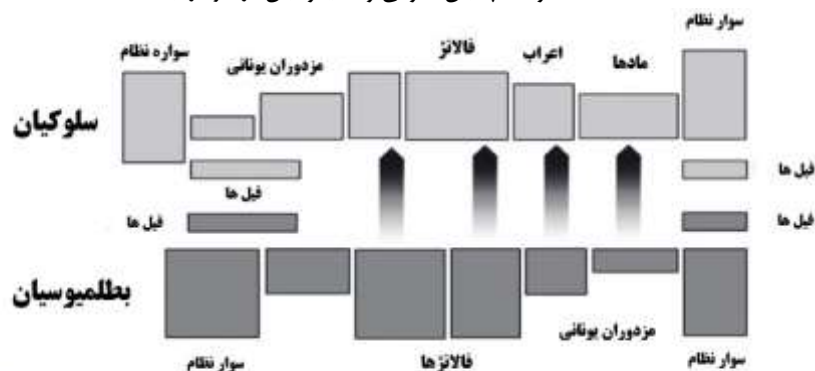
تا زمانی که ارتش و نیروی دریایی مصری‌ها برای اقدام متقابل آماده نبودند، رهبران بطلمیوسی از هرگونه اقدام قاطع در برابر شاه سلوکی پرهیز کردند؛ به عبارت دیگر دربار مصر ظاهراً تنها نیروهای اندکی را برای مقابله با آنتیوخوس در فلسطین در سال ۲۱۸ پیش از میلاد تدارک دیده بودند. چنان‌که در ابتدا سلوکی‌ها موفق شدند در برابر سپاه بطلمیوسی به پیروزی‌هایی دست پیدا کنند. بدین‌صورت که سپاهیان سلوکی در یک نبرد ترکیبی زمینی و دریایی در نزدیکی بریتوس (Berytos)، موفق شدند محاصره بطلمیوسی را بشکنند. سپاهیان مصری که توانسته بودند از کشتار بگریزند به صیدا (Sidon) گریختند (Halhl, 2001: 130).

آنتیوخوس سپس سعی کرد از جناح شرقی خود کوئل جنوبی سوریه را فتح کند؛ اما کاملاً نتوانست به هدف خود در جنگ دست یابد؛ چون دژهای گرها (Gerrha) و بروخوی (Brochoi) در جنوب بقا (Beqa) به همراه دمشق و صیدا در دست بطلمیوسی‌ها باقی ماندند. آنتیوخوس در ادامه موفق شد فیلادلفیا (Philadelphia) را که به‌عنوان مرکز مهم مقاومت بطلمیوسی تبدیل شده بود را فتح کند (Ibid). سرانجام او نیروهای خود را به سوی شهر پتولمیس هدایت کرد (Polybius, V.68-71)؛ بنابراین باید گفت که چه در لشکرکشی سال ۲۱۸ پیش از میلاد و چه در زمستان همین سال برخی از شهرهای فلسطین، از جمله غزه، به تصرف او درآمد.

سال ۲۱۷ پیش از میلاد برای طرفین درگیر جنگ، سال تعیین‌کننده‌ای بود (Polybius, V.79-86). در بهار ۲۱۷ پیش از میلاد مصری‌ها به این نتیجه رسیدند که زمان رویارویی با سپاه سلوکی فرا رسیده است. بطلمیوس چهارم از پلوزیوم به سمت شمال حرکت کرد و طی یک راهپیمایی اجباری پنج روزه که به سمت جنوب فلسطین انجام داد در ۵۰ استادی^(۳) جنوب غربی رافیا اردو زد (Bar-Kochva, 2008: 128). با خبر نزدیک شدن ارتش مصر، آنتیوخوس آکه (پتولمیس) را ترک و ارتش خود را از در غزه متمرکز کرد و به ملاقات بطلمیوس رفت. این دو ارتش در صحرائی در نزدیک شهر رافیا، جایی که پادشاه آشور پنج قرن قبل از آن ارتش مصر را شکست داده بود، به هم رسیدند. در حقیقت این درگیری در نزدیکی غزه باستانی یکی از بزرگ‌ترین رویارویی‌ها پس از مرگ اسکندر مقدونی بود (Cotterell, 2022: 192). هر دو طرف

ارتش‌های چشمگیری را آماده نبرد کرده بودند: در سمت بطلمیوسی، ۷۰۰۰۰ پیاده‌نظام، ۵۰۰۰ سواره‌نظام و ۷۳ فیل آفریقایی آماده نبرد بودند. در سمت آنتیوخوس، ۶۲۰۰۰ پیاده، ۶۰۰۰ سوار و ۱۰۲ فیل هندی حضور داشتند.^(۴) پولیبیوس (Polybius, V. 79.6-7) به‌صراحت از حضور نیروهای شرقی از جمله کمان‌کنندگان و تیراندازان پارسی، مادی، کیسیایی‌ها (Cissians، اهالی شوش)، کادوسی‌ها (Cadusians) و کارمانیان در میان ارتش آنتیوخوس سوم یاد می‌کند، اما متأسفانه اینکه چگونه این سربازان به سمت غرب حرکت کردند، مشخص نیست. مطمئناً ایالت بابل منطقی‌ترین نقطه تلاقی برای نیروهای کمکی شرقی برای لشکرکشی به غرب بوده است (Pirngruber, 2017: ۱۸۸).

صفوف سپاهیان سلوکی و بطلمیوسی در نبرد رافیا

نبرد رافیا

(Cotterell, 2022: 192)

با این حال، فالانژ مجهز به سلاح‌های مقدونی، هسته اصلی هر دو ارتش را تشکیل می‌داد اما کلید برتری بطلمیوس چهارم، حضور غافلگیرکننده ۲۰۰۰۰ نفر بومی مصری بود که به‌عنوان یک تقویت غیرمنتظره در میدان جنگ محسوس بود (Cotterell, 2022: 192). احتمالاً پیش از این به خاطر اشتیاق بطلمیوسی‌ها برای پر کردن خزانه خود با بهره‌برداری از نیروی انسانی موجود برای کشت و زرع زمین، فرزندانشان را از وظایف نظامی دائمی بازمی‌داشت (Bar-Kochva, 2008: 47-48).

نیروهای مادی و پارسی سپاه آنتیوخوس سوم یادآور ارتش شاهان بزرگ هخامنشی بودند. همچنین ۱۰۰۰۰ نفر از نبطیان و اعضای قبایل مختلف عربی نیز در سپاه سلوکی شرکت داشتند. ارتش آنتیوخوس از نظر تعداد نسبت به ارتش بطلمیوسی اندکی کمتر بود (Bevan, 2014: 308)؛ چون که وی نتوانسته بود کل ارتش زمینی خود را در نتیجه ناآرامی در استان‌های شرقی جمع کند (Bar-Kochva, 2008: 41; Fischer-Bovet, 2014: 87)؛ چنان‌که پولیبیوس در این رابطه آورده است: در سپاه آنتیوخوس نه سیرستیکاییان (Cyrrestians) که پتانسیل جذب آنها حدود

۶۰۰۰ نفر بود و نه مهاجران نظامی آسیای صغیر که در این زمان توسط آخائوس اشغال شده بود، حضور نداشتند (Polybius, V.72.3, 73.2).

پادشاهان در ۲۲ ژوئن سال ۲۱۷ پیش از میلاد در رافیا به نبرد پیوستند (Polybius, V.84). در کنار بطلمیوس، خواهر و همسرش آرسینو (Arsinoe) (Polybius, V.83.3; 84.1; 87.6) ایستاده بودند. نبرد برای بطلمیوس بد شروع شد چون در همان ابتدا، فیل‌های آفریقای در ارتش بطلمیوسی مرعوب شده و صفوف را به هم ریخته و گریختند؛ همین عامل باعث شد آشفتنگی زیادی در سپاه بطلمیوسی ایجاد گردد (Charles, 2007, 306-311). در این میان آنتیوخوس توانست با جناح راست خود بر جناح چپ ارتش حریف غلبه کند و با اطمینان از پیروزی، از آنچه در جبهه‌های دیگر می‌گذشت غفلت کرد (Bar-Kochva, 2008: 135; Halhl, 2001: 31). احتمالاً آنتیوخوس یا در پی این بوده است که بطلمیوس را شخصاً بکشد^(۵) و نتیجه نبرد را از این طریق تعیین کند. یا اینکه به خاطر آگاهی که از ارتش خود داشت، می‌خواست این عمل را انجام دهد تا تلفات انسانی کمتری در این نبرد داشته باشد چراکه با شورش ایالت‌های شرقی و آسیای صغیر نیز مواجه شده بود و بایستی از این نیروها در لشکرکشی‌های آینده در برابر آن‌ها بهره ببرد. با این حال، بطلمیوس موفق به فرار شد (Bar-Kochva, 2008: 138). جناح چپ بطلمیوس پس از شکست، حدود ۱۵۰۰ نفر از پیاده‌نظام، ۷۰۰ سواره‌نظام و بیشتر فیل‌های خود را از دست داد (Polybius, V.85.5, 86.7). با وجود این، بطلمیوس به لطف تعداد بیشتری از پیاده‌نظام در تشکیل فالانژ و تقریباً تعداد مساوی سواره‌نظام، صحنه نبرد را ترک نکرد. بدین صورت که بطلمیوس در حالی که با حمله آنتیوخوس تحت حمایت فالانژ خود عقب‌نشینی کرده بود، در میانه صفوف خود به صحنه آمد و خود را به هر دو لشکر (میان‌ه و راست) نشان داد و ترس را در بین مخالفان خود منتشر کرد و شجاعت و شهوت نبرد را در سمت خود زنده نمود. در ادامه سواره‌نظام بطلمیوسی پس از تهاجمات غیرقطعی طرفین، دو بخش از خط نبرد سلوکیان را که توسط گروه‌های ماد و عرب رهبری می‌شدند را متفرق کردند. این پیشروی سریع توسط فالانژ بطلمیوسی باعث شد که ارتش سلوکی دچار بی‌نظمی شود (Cotterell, 2022: 192).

فالانژ بطلمیوسی با تعداد زیادی از مصریان خود سرانجام موفق شدند سپاهیان سلوکی را با شکست بدرقه کنند. پولیبیوس به‌طور کلی در مورد پیروزی سلوکی در سمت راست و شکست در سمت چپ صحبت می‌کند (Polybius, V.85.5) - (Bar-Kochva, 2008: 136). وی گزارش می‌دهد که آنتیوخوس «متقاعد شده بود که به نوبه خود در نبرد پیروز شده است، اما متأسفانه در اثر بزدلی دیگران با شکست روبرو شده است» (Polybius, V.58.13). در نتیجه آنتیوخوس ناگزیر شد به انطاکیه عقب‌نشینی کند. شاید به این دلیل که از شورش ایالت‌های داخلی می‌ترسید و در این زمان، آخائوس را یک تهدید می‌دید؛ بنابراین خواهان حل‌وفصل صلح سریع ماجرا بود

شدند (Cotterell, 2022: 192). تلفات سپاه آنتیوخوس حدوداً شامل ۱۴۰۰۰ می‌شد که اکثریت آنها کشته شدند (Polybius, V.87.1-2).

محل نبردهای بین سلوکیان و بطلمیوسیان مصر (Grainger, 2015: 7)

این شکست آنتیوخوس را مجبور کرد که از جاه‌طلبی‌های سوری خود دست بردارد (Ager, 203: 48). به عبارتی پیروزی بطلمیوس چهارم در نبرد، اختلاف بر سر کویل سوریه را برای ۱۷ سال دیگر حل کرد (Bar-Kochva, 2008: 128).^(۶) به این صورت که پس از عقب‌نشینی آنتیوخوس، بطلمیوس توانست ایالت از دست رفته خود را بار دیگر اشغال کند. در پی آن، آتش‌بسی برقرار شد و سوبسیوس، خود راهی مذاکره با آنتیوخوس شد. از آنجا که دو طرف به توافقی دست نیافتند، سه ماه بعد بطلمیوس چهارم احتمالاً برای تحت فشار قرار دادن سلوکی‌ها در مذاکرات، از مرزهای کوئل-سوریه گذشت و بدون رویارویی با هیچ مانعی به آنتیوخوس حمله کرد و چند شهر را در آنجا غارت کرد؛ بنابراین متعاقب این حمله، پیمان صلحی بسته شد. در معاهده‌ای که پس از آن انجام شد، هر چند جزئیات آن برای ما ناشناخته مانده است، کوئل-سوریه بار دیگر به دست بطلمیوس چهارم افتاد و آنتیوخوس سلوکیه پیه‌ریا را که از پدرش به میراث برده بود، از دست داد (نیولی، ۱۳۹۳: ۱۳۱).^(۷) به عبارتی پیمان صلح به قیمت تمام فتوحات پادشاه سلوکی در فنیقیه و فلسطین تمام شد، اما آنتیوخوس هیچ غرامتی پرداخت نکرد (Cotterell, 2022: 192).

پولیبیوس درباره وضعیت مرزهای ایران و مصر پس از نبرد رافیا آورده است: آنتیوخوس، علیرغم شکست قابل توجه خود در نبرد رافیا در سال ۲۱۷، مرز جنوبی خود را در کوئل-سوریه با بطلمیوس چهارم که مشتاق صلح بود مستقر کرد (Polybius, V.80.87). پس از آن بطلمیوس پیروزمندانه به مصر بازگشت و به سپاه پیروز ۳۰۰۰۰۰ قطعه طلا پاداش داد (Halhl, 2001: 131). به عبارتی شاه مصر باید وفاداری سربازان و افسران خود را با پاداش تأمین می‌کرد. کمک‌های مالی او، تأیید می‌کند که بطلمیوس چهارم نیاز به ترویج وفاداری با پرداخت پاداش دارد. او توانسته بود از طریق هدایایی که از شهرهای کوئل-سوریه دریافت کرده بود، غنائمی جمع‌آوری کند (Polybius, V.86.8-11). این هدایا - که می‌توان آنها را به‌عنوان غرامت تعبیر کرد - و پاداش‌های بعدی به سربازان با هم نشان می‌دهد که چگونه غنائم بلافاصله پس از جنگ به‌عنوان پاداش نقدی مورد استفاده قرار گرفت تا از شورش‌های هزاران سرباز که بخش بزرگی از آنها باید از خدمت خارج می‌شدند، جلوگیری شود (Fischer-Bovet, 2014: 88).

به مناسبت پیروزی در نبرد رافیا (۲۲ ژوئن ۲۱۷)، جشنی در ممفیس برگزار و مهم‌ترین کشیشان کشور برای یک گردهمایی بزرگ گرد هم آمدند و در ۱۵ نوامبر سال ۲۱۷ پیش از میلاد فرمانی را به نام فرمان رافیا تصویب کردند (برای اطلاعات بیشتر ر.ک: Pfeiffer; Klinkott, 2021: 242-260).

بر اساس این فرمان سه زبانه (یونانی، دموتیک و مصری هیروگلیف) که توسط مجمع کاهنان ممفیس صادر شده و سه قطعه از آن هنوز باقی مانده است، بطلمیوس به‌عنوان پادشاه بزرگ ستایش شده است (Oetjen, 2020: 136).

ستون سنگی رافیا (بهترین نمونه بازمانده از یک سند سه زبانه خاص به یادبود پیروزی بطلمیوس چهارم بر آنتیوخوس III در رافیا در سال ۲۱۷)؛ بطلمیوس را به عنوان فرعون مصری نشان می‌دهد که به شیوه مقدونی بر اسبی سوار شده است، نه بر فراز ارابه‌ای که فراعنه مصر به طور سنتی سوار می‌شدند (Tylor, 2013: 78-79; Ma, 2003: 190).

در کتیبه‌ای نیز که در جزیره سیفوس (Siphnos) یافت شده، آمده است که چگونه سفیران اعزامی از مصر برای اعلام پیروزی بزرگ به شهرهای جزیره‌ای که در قلمرو بطلمیوس بوده‌اند، به سیفوس آمدند و چگونه در همان زمان دریاسالار ارشد اژه‌ای، پریژنس (Perigenes)، از جزیره دیدن کرد و از نمایش وفاداری این ایالت کوچک به خاندان بطلمیوس ابراز خرسندی کرد. کتاب سوم مکابیان نیز تصویری از بطلمیوس را نشان می‌دهد که پس از نبرد رافیا در حال پیشروی از میان استان‌هایی است که بار دیگر سلطه بطلمیوسی‌ها در آن بازیابی شده است و پس از عبور از شهرهای دیگر به اورشلیم می‌آید. پولیبیوس نیز در این زمینه می‌گوید که پادشاه پس از نبرد رافیا، سه ماه را در سوریه و فنیقیه گذراند و شخصاً نظارت بر احیای سلطه بطلمیوسی در شهرها و جوامع مختلف کشور را بر عهده گرفت (Bevan, 2014: 310).

۵. پیامدهای نبرد رافیا

نبرد رافیا برخلاف عواقب زودگذر آن، پیامدهای بسیار داشت. پادشاهی بطلمیوسی مصر علیرغم پیروزی و تلاش‌های فراوان در جنگ، سیاست تدافعی را در پیش گرفتند و سرزمین‌هایی که به تصرف آنتیوخوس درآمده بودند را مجدداً به تصرف خود را درآوردند. چنین دستاوردهایی باعث شد که در ابتدا نمای درخشانی از سلطنت بطلمیوس چهارم به نمایش گذاشته شود که ناشی از

برتری آن‌ها در سیاست خارجی به‌ویژه در مدیترانه شرقی است. با این حال، پیروزی در نبرد رافیا، پایان یک دوران باشکوه، یا به عبارتی پایان «قرن بطلمیوسی‌ها» بود (Halhl, 2001: 134). چون پس از نبرد رافیا، بطلمیوس وارد جنگ علیه بومیان مصر شد (نیولی، ۱۳۹۳: ۱۳۴؛ Polybius, 107.1). این جنگ داخلی که اندکی پس از رافیا در دلتا شروع شد، به احتمال زیاد توسط گروهی نظامی به وجود آمده بود که به دنبال پادشاه‌های بیشتر بودند و توسط افسران نظامی و نخبگانی که در جنگ شرکت کرده بودند، تشویق و تحریک می‌شدند (Fischer-Bovet, 2014: 89). پولیبیوس بر این باور است که بطلمیوس مجبور به جنگ با مصریان شد، زیرا آنها را برای جنگ با آنتیوخوس مسلح کرده بود. چنان‌که گزارش داده است: بطلمیوس با تسلیح مصریان برای جنگ علیه آنتیوخوس، ایده بسیار خوبی برای کوتاه مدت داشت، اما آینده را در نظر نگرفته بود. سربازان که به پیروزی خود در رافیا افتخار می‌کردند، دیگر تمایلی به اطاعت از دستورات بطلمیوس نداشتند، چنان‌که به دنبال یک رهبر و چهره‌ای می‌گشتند و پس از پیدا شدن رهبر، به شورش علیه حکومت مرکزی افتادند (Polybius, V.107.1; XIV 107.1).

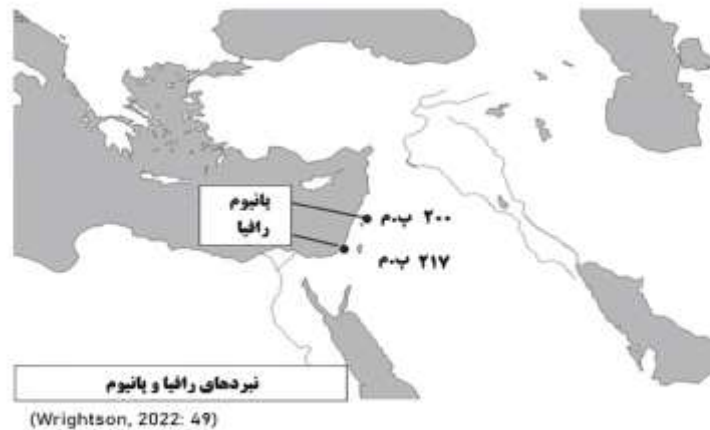
در حقیقت خروج ناگهانی تعداد زیادی از سربازان در پایان جنگ، تأثیر اجتماعی ویران‌کننده‌ای داشت، اما باید گفت که لشکرکشی‌های نظامی، از لحاظ اقتصادی، دربار سلطنتی را نیز تا حد بسیار زیادی تحت فشار قرار داده است (Fischer-Bovet; von Reden, 2021: 307). در نتیجه در مصر بطلمیوس چهارم با پیروزی در نبرد رافیا، کوئل-سوریه را به دست آورد، اما شورش‌های داخلی در خود مصر به دلیل خیزش مردم بومی ضربه سختی به وی زد و به جدایی مصر علیا از فرمانروایی بطلمیوسی‌انجامید (نیولی، ۱۳۹۳: ۱۳۴).

دولت بطلمیوسی برای اینکه برای درگیری‌های آینده با پادشاهی سلوکیان آماده شود، با ترویج صلح در مناطقی که در معرض خطر بود، از جنگ در جبهه‌های دیگر اجتناب کرد. چنان‌که سوزیبیوس سعی کرد روابط مصر را با یونان حفظ کند. برای این منظور، دیپلمات‌های بطلمیوسی همیشه سعی می‌کردند به عنوان داور در آنجا مداخله کنند. چنان‌که در طول جنگ اول مقدونیه (۲۱۵-۲۰۵) بین روم و فیلیپ پنجم مقدونیه، فرستادگان فیلوپاتور به همراه نمایندگان دیگر کشورهای بی‌طرف تلاش کردند تا میان دو طرف متخاصم میانجیگری کنند. حتی فیلوپاتور در طول جنگ دوم پونیک میان روم و کارتاژ، موضعی بی‌طرفی اختیار کرد (Halhl, 2001: 132-133). تصویری که پولیبیوس از شخصیت بطلمیوس چهارم (Polybius, V.34; XIV.12) ارائه کرده است، او را به‌عنوان مسئول افول امپراتوری بطلمیوسی معرفی کرده که توجهی به وظایف اداری خود نداشته و اشتباه‌های سیری‌ناپذیرش برای جشن‌ها داشته است.

از سوی دیگر، آنتیوخوس سوم پس از نبرد رافیا، تازه فعالیت خود را آغاز کرده بود. او خیلی سریع پس از شکست، خود و سپاهش را احیا کرد و از سال ۲۱۶ تا ۲۱۳ پیش از میلاد تمرکز

خود را بر روی غلبه بر آخائوس گذاشت. به این صورت که وی در سال ۲۱۶ پیش از میلاد علیه آخائوس غاصب لشکر کشید و در این زمان شروع به بازپس‌گیری بخش‌هایی از آناتولی کرد که از زمان سلوکوس دوم از سلطه سلوکی‌ها خارج شده بود؛ سرانجام آنتیوخوس سوم در سال ۲۱۳ پیش از میلاد توانست پس از محاصره سارد، آخائوس را دستگیر و اعدام کند (Hoover, 2007: 36)؛ به این ترتیب آنتیوخوس سوم توانست مرزهای غربی خود را ایمن کند (Overtoom, 2020: 118). با سقوط آخائوس، سیاست خارجی بطلمیوسی نیز دچار شکست شد.

انفعال فیلوپاتور به آنتیوخوس اجازه داد تا از سال ۲۱۲ تا ۲۰۵ به موفقیت‌های چشمگیری در ساتراپی‌های شرقی دست یابد. به این صورت که حتی شاهزاده مائوریا (Maurya)، سوفگاسنوس (Sophagasenos)، پادشاه اشکانی، ارشک دوم (حک ۲۱۷-۱۹۷ پ.م) و پادشاهی باکتريا برتری سلوکیان را در این منطقه به رسمیت شناختند. آنتیوخوس اکنون عنوان شاه بزرگ هخامنشی را انتخاب و به یاد اسکندر، «آنتیوخوس کبیر» نام گرفت (Halhl, 2001: 132). نتایج حمله با شرق بی‌اندازه زیاد بود. گرچه پارت‌ها و اوتیدموس (Eutidemus) در حقیقت استقلال خود را حفظ کردند، در عین حال حکومت و ریاست سلوکیان را پذیرفتند و به‌علاوه آنتیوخوس برای مدتی از بیم و هراس حمله آن‌ها به غرب ایران، در امان بود. برای آنتیوخوس این امر اهمیت حیاتی داشت؛ زیرا برای اینکه بتواند نیات و مقاصد خود را در مدیترانه شرقی یعنی مرکز اصلی تمرکز منافع سلوکیان عملی سازد، می‌بایستی دستش کاملاً باز باشد. به‌علاوه حمله به شرق موقعیت و مقام آنتیوخوس را بالا برد و این امر پس از عدم موفقیتی که در جنگ چهارم سوریه (سال‌های ۲۱۸-۲۱۷ پ.م) با آن مواجه شده بود، بی‌اندازه ضروری به نظر می‌رسید (دیاکونوف، ۱۳۵۱: ۳۸؛ Overtoom, 2020: 144). آنتیوخوس که توانسته بود قدرت و نفوذ خود را ولو اسما دوباره در باختر و شرق دور تثبیت کند (۲۰۹-۲۰۵ پ.م)، با غنائمی که از شرق به دست آورده بود او را قادر ساخت که نیروهای مصر را در نبرد پانیوم درهم شکند و در سال ۲۰۰ پیش از میلاد فلسطین و فینیقیه را متصرف گردد (بیکرمان، ۱۳۹۳: ۱۰۴-۱۰۵). در نهایت باید اشاره کرد که چندی نگذشت که هم سلوکیان و هم بطلمیوسیان درگیر نفوذ فزاینده قدرت نوظهوری به نام روم شدند و توسط این قدرت نوظهور در قرن اول پیش از میلاد منقرض گشتند.

۶. نتیجه

پس از ظهور پادشاهان جوان در ایران و مصر، یعنی آنتیوخوس سوم و بطلمیوس چهارم، تقابل دو کشور برای تسلط بر شرق مدیترانه آن‌ها را به رویارویی با یکدیگر کشاند. درگیری‌های این دوره در تاریخ به جنگ‌های چهارم سوریه معروف شده که در نهایت در نبرد رافیا در برابر هم صف‌آرایی کردند. بدین‌صورت که آنتیوخوس پس از روی کار آمدن به فکر احیای سرزمین‌هایی افتاد که در زمان بنیان‌گذار سلسله سلوکیان تحت تصرف آن‌ها بود؛ بنابراین به فکر دستیابی به سلوکیه پیه‌ریا و کوئل-سوریه در شرق مدیترانه افتاد. هرچند در ابتدا لشکرکشی‌های وی با موفقیت روبرو گشت و در طول مرحله اول درگیری، آنتیوخوس سوم سلوکیه پیه‌ریا و شهرهایی از فلسطین را باز پس گرفت، اما در نهایت با دیپلماسی که درباریان مصری در پیش گرفتند، توانستند نیروهای نظامی خود را از لحاظ کمی و کیفی مهیای نبرد با آنتیوخوس کنند. در ژوئن ۲۱۷ قبل از میلاد، در فاصله ۱۰ کیلومتری از شهر قدیمی رافیا (رفح امروزی)، امپراتوری سلوکی و پادشاهی بطلمیوسی مصر، دو قدرت جهان باستان، در یکی از بزرگ‌ترین و دیدنی‌ترین نبردهای جهان در دوره هلینیستی با هم برخورد کردند. بطلمیوسی‌ها در این نبرد توانستند آنتیوخوس را با شکست روبرو سازند. بطلمیوس چهارم پس از پیروزی در نبرد رافیا، در روابط خارجی سیاست فعالی را دنبال نمود و بیشتر به فکر تثبیت تسلطشان بر مناطق متصرفی بود تا بتواند به عیاشی و عشرت بپردازد. به عبارتی باید گفت که بطلمیوس چهارم پیش از مرگش، مصر را در وضعیتی سست و ضعیف قرار داد که دیگر هرگز به جایگاه غرورآفرینی که در زمان سه پادشاه مقدونی داشت، نرسید. از زمان سلطنت او به بعد، تاریخ مصر بطلمیوسی با قدرت فزاینده عنصر بومی در داخل و کاهش قدرت در سیاست بین‌الملل، روبرو شده است. چنین

سیاست انفعالی باعث شد که پس از شکست آنتیوخوس سوم در نبرد رافیا، او را مورد تعقیب قرار نداده و به فکر تصاحب سرزمین‌های سلوکیان نباشند. در نتیجه آنتیوخوس سوم توانست اعتبار از دست رفته در نبرد رافیا را، در داخل ایران به‌ویژه ایالت‌های شرقی و آسیای صغیر احیا و اقتدار خود را بر بیشتر مناطق میان دریای اژه تا هندوکش بازگرداند. وی پس از احیای قدرت خود در ایالت‌های مذکور، در اواخر عمرش بار دیگر به نبرد با بطلمیوس‌ها روی آورد. چنان‌که باید گفت دوران پرآشوب در اسکندریه و شورش مداوم نیروهای بومی، شرایط ایده‌آلی را برای آنتیوخوس سوم ایجاد کرد تا بار دیگر به کوئل-سوریه حمله کرده و جنگ پنجم سوریه (۲۰۲-۱۹۵ پیش از میلاد)، میان آن‌ها درگیرد. در پایان این جنگ، مصر بیشتر دارایی‌های خارجی خود را به جز قبرس و سیرنائیکا از دست داد و دیگر نتوانست آنها را پس بگیرد. در واقع آنتیوخوس در این نبردها سرزمین‌هایی را که نتوانسته بود در نبرد رافیا به تصرف خود درآورد را به قلمرو خود ضمیمه کرد. از دیگر سو مصری‌ها پس از بطلمیوس چهارم درگیر نیروی جدیدی به نام روم شدند که توانست هم به عمر سلسله بطلمیوس‌ها و هم سلوکیان پایان دهد.

پی‌نوشت‌ها

۱. این احتمال وجود دارد که او پسر کوچک‌تر سلوکوس و برادر آنتیوخوس اول باشد (Grainger, 2015: 12).
۲. عکای کنونی.
۳. واحد مسافت در یونان باستان است که حدود ۹,۲۵ کیلومتر است (Bar-Kochva, 2008: 129).
۴. درباره نژاد فیل‌ها و تأثیر آن‌ها در نبرد رافیا (ر. ک: Charles, 2007, 306-311; Schneider, 2016: 132-148).
۵. بنا به نوشته پولیبیوس، آنتیوخوس قصد داشت شخصاً با بطلمیوس بجنگد (Polybius, V.82,8).
۶. به عبارتی باید گفت نبرد رافیا به کشمکش سلوکیان و بطلمیوسیان بر سر کوئل-سوریه پایان نداد؛ چراکه آنتیوخوس سوم در نبرد پانیوم (Battle of Panium) در سال ۲۰۰ پیش از میلاد موفق شد این منطقه را به تصاحب خود درآورد (Park, 2010: 32; Dreyer; Gerardin, 2021: 273).
۷. برخی از پژوهشگران بر این باور هستند که علیرغم شکست آنتیوخوس در رافیا، منطقه سلوکیه پیه‌ریا در دست سلوکیان باقی ماند (Tylor, 2013: 78). دیاکونوف، ۱۳۵۱: ۳۵-۳۶). سلوکیان این شهر را فقط می‌توانستند به‌عنوان یک منطقه محاصره‌شده و با استفاده از دفاع پرهزینه حفظ کنند؛ به هر حال چنین چیزی در روابط آینده بین قدرت‌های بزرگ در درجه دوم اهمیت قرار می‌گرفت (Halhl, 2001: 131).

منابع

- بیکرمان، (۱۳۸۳)، «دوره سلوکی»، *تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان (جلد سوم-قسمت اول)*، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، چاپ چهارم، تهران، امیرکبیر، ص. ۱۲۲-۱۰۱.
- دیاکونوف، م.م. (۱۳۵۱)، *اشکانیان*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: پیام.
- رجبی، پرویز. (۱۳۸۳)، *تاریخ ایران در دوره سلوکیان و اشکانیان*، تهران، انتشارات پیام نور.
- شروین-وایت، سوزان؛ کورت، آملی، (۱۴۰۰)، *از سمرقند تا سارد (نگرشی تازه به امپراتوری سلوکی)*، ترجمه حمیدرضا پیغمبری و مریم شفیعیان، تهران: توس.
- نیولی، توماسو. (۱۳۹۳)، «تاریخ سیاسی سلوکیان»، *تاریخ جامع ایران*، ترجمه اسفندیار طاهری، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، جلد دوم، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ص. ۱۱۳-۱۶۱.

- Bickerman, Elias. (2004), "The Seleucid Period", *The Cambridge History of Iran* (Volume III-Part I), compiled by Ehsan Yar Shater, translated by Hassan Anousheh, 4th edition, Tehran, Amir Kabir, p. 101-122.[In Prsian].
- Diakonoff, Mikhail M. (1972), *The Parthian*, translated by Karim Keshavarz, Tehran: Payam. [In Prsian].
- Rajabi, Parviz. (2004), *History of Iran during the Seleucid and Parthian periods*, Tehran: Payam Noor. [In Prsian].
- Sherwin-White, Susan M. Kuhrt, Amélie. (2021), *From Samarkhand to Sardis a new approach to the Seleucid Empire. Hellenistic culture and society*, translated by Hamidreza Propheti and Maryam Shafiiian, Tehran: Tus. [In Prsian].
- noli, Tommaso. (2013), "Political History of the Seleucids", *Tarikhe Jame Iran*, translated by Esfandiar Taheri, volume 2, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia, p. 113-161. [In Prsian].
- Ager, S. (2003), "An Uneasy Balance: From the Death of Seleukos to the Battle of Raphia." In Erskine, A. (ed.) *A Companion to the Hellenistic World*. Blackwell. Pp. 35-50.
- Bar-Kochva, Bezalel. (2008), *The Seleucid Army: Organization and Tactics in the Great Campaigns (Cambridge Classical Studies)*, United Kingdom; New York: Cambridge University Press.
- Bevan. E.(2014), *A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*, New York: Routledge Taylor & Francis.
- Editors, Charles River. (2017), *Inheriting the Ancient Near East after Alexander the Great: The Rise and Fall of the Seleucid Empire and the Ptolemaic Kingdom*, CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Charles, Michael B. (2007) Elephants at Raphia: Reinterpreting Polybius 5.84-5. *Classical Quarterly* 57:pp. 306-311.
- Cotterell, Arthur,(2022). *Where War Began: A Military History of the Middle East from the Birth of Civilization to Alexander the Great and the Romans*, Stackpole Books pub.
- Dreyer, B. Gerardin, F. (2021), "Antiochus III, Ptolemy IV, and Local Elites: Deal-Making Politics at Its Peak", In: Fischer-Bovet C, von Reden S, eds. *Comparing the Ptolemaic and Seleucid Empires: Integration, Communication, and Resistance*, Cambridge: Cambridge University Press; 262-300.
- Fischer-Bovet, C. Clarysse, W. (2012), "A military reform before the battle of Raphia?", *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete*, Vol. 58, pp. 26-35.

- Fischer-Bovet, Christelle. (2014), *Army and Society in Ptolemaic Egypt (Armies of the Ancient World)*, United Kingdom; New York: Cambridge University Press.
- Fischer-Bovet, Christelle, von Reden, Sitta, (2021), *Comparing the Ptolemaic and Seleucid Empires: Comparing the Ptolemaic and Seleucid Empires*, Cambridge, United Kingdom; New York: Cambridge University Press.
- Grainger, John D. (2015), *The Seleukid Empire of Antiochus III (223-187 BC)*, Barnsley: Pen and Sword Military.
- Halhl, G. (2001), *A History of the Ptolemaic Empire*, translated by Tina Saavedra, London AND New York: Routledge Taylor & Francis.
- Hoover, Oliver D. (2007), *Coins of the Seleucid Empire from the Collection of Arthur Houghton (Ancient Coins in North American Collections)*, Part II, New York: American Numismatic Society
- Ma, John. (2003), "Kings." In Erskine, A. (ed.) *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell. Pp.176-195.
- Oetjen, Roland. (2020), *New Perspectives in Seleucid History, Archaeology and Numismatics (Studies in Honor of Getzel M. Cohen)*, Berlin/Boston: De Gruyter.
- Overtoom, Nikolaus Leo.(2020), *Reign of Arrows: The Rise of the Parthian Empire in the Hellenistic Middle East*, United States of America: Oxford University Press.
- Park M. (2010), "Climax of the Syrian Wars: The battle of Raphia, 217 BC", in *Ancient Warfare*, IV. No. 6, pp.25–32.
- Pfeiffer. S; Klinkott. H.(2021), "Legitimizing the Foreign King in the Ptolemaic and Seleucid Empires: The Role of Local Elites and Priests", In: *Comparing the Ptolemaic and Seleucid Empires: Integration, Communication, and Resistance*, eds Fischer-Bovet C, von Reden S, Cambridge: Cambridge University Press; 233-261.
- Pirngruber, Reinhard. (2017), *The Economy of Late Achaemenid and Seleucid Babylonia*, Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Polybius. (1979), *The Histories*, Volume III: Books 5-8, Translated by W. R. Paton, Loeb Classical Library 138. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Schneider, P. (2016), "Again on the Elephants of Raphia: Re-Examining Polybius Factual Accuracy and Historical Method in the Light of a DNA Survey", *Histos* 10, 132-148.

- Sherwin-White, Susan M. Kuhrt, Amélie. (1933), *From Samarkhand to Sardis a new approach to the Seleucid Empire. Hellenistic culture and society 13*, Los Angeles: University of California Press.
- Taylor, Michael. (2013), *Antiochus The Great*, Barnsley: Pen and Sword Military.